

**ГЕНЕЗА СИСТЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ**

**THE GENESIS OF THE SYSTEM OF NORMATIVE AND LEGAL REGULATION
OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN UKRAINE**

Актуальність статті полягає в тому, що протягом багатьох століть саме діти були і залишаються до нині найбільш слабкою ланкою суспільства, адже враховуючи їх фізичний та психологічний розвиток, вони просто не в змозі належним чином захистити свої права, свободи та законні інтереси. А відтак, метою діяльності будь-якої сучасної держави має бути захист та забезпечення належної реалізації прав і свобод цієї категорії громадян. Слід підкреслити, що на даний момент у даній сфері зроблено немало. Це підтверджується тим, що протягом останніх років було прийнято цілу низку як міжнародних, так і вітчизняних нормативно-правових актів. Однак, не зважаючи на це, говорити про те, що процес формування законодавства у цій сфері є завершеним в жодному разі не можна. Питання захисту прав дітей має глибокі корені, адже протягом всього існування людства саме діти найчастіше були і залишаються найслабкішою і найбеззахиснішою ланкою суспільства. А тому, перш ніж удосконалювати правове регулювання цієї сфери слід «поглянути в історію» законодавства України про захист прав дитини. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм законодавства, які були чинні у різні історичні періоди, було здійснено історико-правовий аналіз становлення та розвитку системи нормативно-правового регулювання захисту прав дитини в Україні. Виокремлено п'ять ключових етапів становлення та розвитку досліджуваної у статті системи нормативно-правового регулювання та надано їм змістовну характеристику. Акцентовано увагу на тому, що процес розвитку відповідної системи законодавства не є завершеним та потребує більшої уваги з боку науковців та вітчизняного законодавця. Зроблено висновок, що захист прав дітей – це складне моральне та психологічне питання, втім воно є не менш важливим та складним на законодавчому рівні. Саме тому, ми переконані, що для того, щоб належним чином захистити права цієї вразливої категорії громадян, необхідно: по-перше, розширювати міжнародну співпрацю України з іншими державами Світу, робити все можливе для відновлення психологічного та морального стану дітей; по-друге, вбачається доцільним збільшити фінансування вказаної сфери, і хоча в сучасних умовах це складно, ми повинні усвідомлювати, що діти – це майбутнє держави; по-третє, важливим є політичний аспект.

Ключові слова: *правове регулювання, історія, становлення, розвиток, захист прав, дитина, законодавство.*

The relevance of the article lies in the fact that for many centuries it was children who were and remain to this day the weakest link in society, because given their physical and psychological development, they are simply unable to adequately protect their rights, freedoms and legitimate interests. Therefore, the goal of the activities of any modern state should be to protect and ensure the proper implementation of the rights and freedoms of this category of citizens. It should be emphasized that at the moment a lot has been done in this area. This is confirmed by the fact that a number of international and domestic regulatory acts have been adopted in recent years. However, despite this,

it is by no means possible to say that the process of forming legislation in this area is complete. The issue of protecting children's rights has deep roots, because throughout the entire existence of mankind, children have most often been and remain the weakest and most defenseless link of society. Therefore, before improving the legal regulation of this area, one should "look into the history" of the legislation of Ukraine on the protection of children's rights. In the article, based on the analysis of scientific views of scientists and legal norms that were in force in different historical periods, a historical and legal analysis of the formation and development of the system of normative and legal regulation of the protection of children's rights in Ukraine was carried out. Five key stages of formation and development of the system of normative and legal regulation studied in the article are singled out and given a meaningful description. Attention is focused on the fact that the process of development of the relevant legal system is not complete and needs more attention from scientists and domestic legislators. It was concluded that the protection of children's rights is a complex moral and psychological issue, however, it is no less important and complex at the legislative level. That is why we are convinced that in order to properly protect the rights of this vulnerable category of citizens, it is necessary: first, to expand Ukraine's international cooperation with other countries of the world, to do everything possible to restore the psychological and moral state of children; secondly, it is considered expedient to increase the funding of the specified sphere, and although it is difficult in modern conditions, we must realize that children are the future of the state; thirdly, the political aspect is important.

Key words: *legal regulation, history, formation, development, protection of rights, child, legislation.*

Постановка проблеми. Протягом багатьох століть саме діти були і залишаються до нині найбільш слабкою ланкою суспільства, адже враховуючи їх фізичний та психологічний розвиток, вони просто не в змозі належним чином захистити свої права, свободи та законні інтереси. А відтак, метою діяльності будь-якої сучасної держави має бути захист та забезпечення належної реалізації прав і свобод цієї категорії громадян. Слід підкреслити, що на даний момент у даній сфері зроблено немало. Це підтверджується тим, що протягом останніх років було прийнято цілу низку як міжнародних, так і вітчизняних нормативно-правових актів. Однак, не зважаючи на це, говорити про те, що процес формування законодавства у цій сфері є завершеним в жодному разі не можна. Питання захисту прав дітей має глибокі корені, адже протягом всього існування людства саме діти найчастіше були і залишаються найслабкішою і найбеззахиснішою ланкою суспільства. А тому, перш ніж удосконалювати правове регулювання цієї сфери слід «поглинути в історію» законодавства України про захист прав дитини.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, пов'язані захистом прав дитини в Україні, у своїх наукових працях розглядали: О.І. Безпалова, В.О. Боняк, Д.С. Денисюк, О.Ю. Дрозд, О.М. Музичук, Л.Л. Тарасенко, З.Д. Чуйко, Н. Б. Шамрук, та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість теоретичних здобутків, в юридичній літературі відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені характеристиці генези системи нормативно-правового регулювання захисту прав дитини в Україні.

Саме тому **мета статті** – розкрити генезу нормативно-правового регулювання захисту прав дитини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Першим етапом розвитку правового регулювання прав дитини слід вважати часи існування Київської Русі, що знаменується X – XIII століттями. При розгляді письмових документів тієї пори стає зрозуміло, що діти, як соціальний прошарок, не мали великого масиву правомочностей. Якщо не враховувати правовідносини, пов'язані із спадщиною, то міра можливої поведінки останніх у сім'ї та соціумі визначалась переважно звичаями і традиціями, а також батьками та керівниками общини. По суті, діти у зазначений період ще не мали самостійного, відокремленого від дорослих чоловіків правового статусу [1, с. 29]. Однак, напевне першим суттєвим нормативним актом, де містились норми, що захищали права дітей стала «Руська правда», укладачем якої був Ярослав Мудрий. Цей документ складався з декількох частин. Перша датована VII–VIII ст., а друга – серединою XI ст. Що стосується третьої, то вона є продуктом діяльності Володимира Мономаха. Остання редакція містить більше згадок про права дітей. Наприклад, у ст. 106 «Руської Правди» уже детально йшла мова про дітей, як про спадкоємців, де передбачалося право за матір'ю залишати все своє майно за заповітом без обмеження

будь-якого з дітей, синів чи дочок, як від першого, так і другого шлюбу, залежно лише ставленням до неї дітей. Стаття 101 «Руської Правди» покладала обов'язок на вдову із малолітніми дітьми оберігати сімейне майно для передачі його дітям, і як обов'язок, виплатити дітям усе втрачене. Після хрещення Русі на зміну язичницьким приписами прийшли церковні [2, с. 75].

Подальші зміни в реалізації прав дитини пов'язані зі зрушеннями у державному ладі України після Визвольної війни середини XVII ст., що було пов'язано із формуванням власної держави та національної правової системи. У Козацько-Гетьманській Україні було прийнято декілька нормативно-правових актів, якими регулювалися юридичні питання соціальних прав населення. Зокрема, вперше створено всеохоплюючий акт національного права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 року, де містились норми, що закріплювали права дитини під час здійснення правосуддя, а саме неповноліття людини визнавалося як пом'якшуюча обставина [3, с. 29].

Слід відмітити, що суттєві зміни у сфері захисту прав та свобод дитини були внесені коли територія України знаходилась у складі Російської імперії, правова система якої прямо впливала на соціальні процеси нашої країни. Зокрема, якщо говорити про безпосереднє юридичне регулювання захисту прав дитини, то перші кроки у цьому напрямку були зроблені указом Петра I від 31 січня 1712 р. «Об учреждении во всех губерниях гошпиталей», на підставі якого створено губернські лікарні, які були призначені для утримання позашлюбних немовлят, вперше було наголошено на необхідності навчання малолітніх дітей не лише заможних батьків, але й бідних. При цьому у школах, які створювались при монастирях, поряд з навчанням здійснювалась також опіка [4, с. 229]. У цьому ж 1714 р. Петром I був встановлений вік для вступу в шлюб, який для нареченої складав 17 років, для нареченого – 20 років; в 1724 р. встановлювали пряму заборону віддавати дітей у шлюб без їхньої згоди та давати обітницю постригу від імені своїх малолітніх дітей; в 1771 р. Петро I став обмежувати батьківську владу [5, с. 269-272].

За часів правління Катерини II батьки, як і раніше, могли карати своїх дітей та могли відправити їх в «смирительные дома», які стали створювати з 1775 р. відповідно до ст. 391 Указу «Установи для управління губерній». Окрім цього, у роки її царювання значна увага приділяється адміністративно-організаційним змінам у влаштуванні дітей-сиріт, для дітей залишених без сім'ї були створені спеціальні установи. Так, 1 вересня 1763 р. Маніфестом «Про заснування Виховного Будинку з особливим госпіталем для незможних породіль» був організований притулок. Будувалися притулки на пожертвування, за ініціативою благодійників і не тільки. У Зводі Законів громадського піклування за параграфом 192 засновувалися «Сирітські доми» для піклування і виховання дітей, що залишилися після батьків без їжі; жіночої статі діти невірників, що знаходяться на кріпацьких роботах; осиротілі немовлята померлих у клініці матерів [6, с. 64].

Наступні зміни у правовому регулюванні захисту прав дитини відбулися у нормах Зводу законів Російської імперії, які визначали правовий статус дитини. Так, дитина до 14 років була позбавлена будь-якої цивільної дієздатності, діти від 14 до 17 років вважались малолітніми і мали незначні права, а діти віком від 17 до 20 років – неповнолітніми. Усім без винятку дітям належали і певні права, зокрема, право на життя, право на батьківське виховання, на спільне проживання з батьками, на виховання в православній вірі [7, с. 14]. Але, нарівні з цим, батьківська влада над дітьми трактувалась досить широко.

Тож ми бачимо, що у законодавчих актах цього періоду роль держави у сфері захисту дитини, її прав та свобод, отримала суттєве підвищення та почала виходити на новий рівень. Саме у цей період права дитини стають предметом теорії та практики міжнародного права. Так, уперше про «інтереси дитини» на початку XX ст. було згадано ще на Гаазькій конференції з міжнародного приватного права, що відбулася в 1902 р.

Переходячи до наступного етапу який знаменується переходом до радянської влади, слід відзначити, що все законодавче регулювання правового статусу дітей на території Російської держави аж до Жовтневої революції як і раніше зводилося до встановлення правил переважно релігійного, морального і станового характеру [8, с. 23-26]. Тому зрозуміло, що наступний етап розвитку гарантій прав і свобод дитини пов'язаний з становленням України за часів радянської влади, де всі зміни у сфері захисту дитини супроводжувались Жовтневою революцією 1917 р.

Аналіз наукової літератури дає змогу констатувати, що одним із найважливіших етапів становлення сучасного українського законодавства, яке визначає гарантії прав і свобод дитини пов'язаний із існуванням СРСР, до складу якого входила наша держава протягом багатьох років. Не можна не відзначити, що протягом всього існування СРСР було прийнято чотири конституції

(1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які закріпили позитивні наслідки соціальної революції. Суттєвий вплив на подальший розвиток як соціального статусу дитини загалом так і ролі держави в захисті прав та свобод останньої було зроблено шляхом прийняття «Декларація про соціальне виховання дітей» від 1 липня 1920 року та «Кодексу законів про народну освіту» від 22 листопада 1922 року. Вказана вище Декларація мала за мету бути частиною плану комуністичного перетворення суспільства й визначала основні принципи політики УСРР у галузі освіти, зокрема в частині виховання дітей в дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання і виховання у єдиному процесі [9, с. 67-68]. Крім того, даним нормативно-правовим актом декларувалось створення такої системи охорони дитинства, що передбачала не лише освіту та виховання, а й поліпшення умов життя дітей, особливо безпритульних. Задля останніх створювались дитячі будинки, так звані «маяки нового суспільства» [10, с. 264]. Окремі норми Декларації трактувались з позицій теорії «відмирання школи», тобто замість шкіл рекомендувались дитячі будинки, створювались дитячі комуні, основною цінністю проголошувалося життя дітей, проте недооцінювалася роль сім'ї у вихованні дітей (виходили з помилкової думки про неминуче відмирання сім'ї в умовах соціалізму), а саме соціальне виховання розглядалося як засіб руйнування сім'ї і усунення її від виховання дітей [11, с. 632]. Тож, в процесі реалізації цієї програми передбачалося створення цілої мережі закладів соціального виховання дітей до 15 років: дитячі майданчики, дитячі садки, школи-клуби неповного дня, крім того, для безпритульних дітей: колектори, розподільники, приймальники, дитячі будинки-комуні [12, с. 187].

Але, навіть з урахування позиції відмирання сім'ї як такої, чи не вперше в історії України Декларація висунула ідею захисту прав дітей, а саме: вважалося за потрібне взяти на облік усіх дітей віком від 7 до 15 років, як тих, які вже ввійшли в систему соціального виховання, так і тих, що не відвідують жодної освітньо-виховної установи; використати всі засоби для забезпечення прав кожної дитини на освіту, матеріальне забезпечення, виховання, охорону здоров'я, педагогічний (а не суто юридичний) вплив на правопорушників; вилучити дитину «з вулиці», передати через колектор або розподільник до виховного закладу (боротьба з безпритульністю); захистити права і тієї дитини, яка живе в сім'ї, але потребує допомоги [13, с. 208].

Досить суттєва Увага до прав дитини приділялась у Конституціях УРСР 1919 р. і 1929 р. та 1937 р. в яких поступово розвивались механізми реалізації прав та свобод дитини. Наприклад, норми Конституції 1937 р. стосувались: забезпечення прав дітей на освіту, шляхом впровадження загальнообов'язкової початкової та безоплатної вищої освіти, а також системи державних стипендій; забезпечення прав дітей на охорону життя і здоров'я, шляхом впровадження безоплатного оздоровлення та лікування дітей незалежно від соціального статусу. Однак, на наше переконання, найсуттєвішим було закріплення заборони примусової праці дітей, у зв'язку з чим було встановлено покарання для осіб, які займаються примусовою експлуатацією дитячої праці [14, с. 74].

Питання прав дитини і їх захисту в повоєнному світі отримали своє закріплення в Загальній декларації прав людини 1948 р., у Міжнародних пактах 1966 р., інших міжнародних договорах правозахисного змісту. У подальшому ж міжнародні стандарти у сфері прав дитини і правовий механізм їх захисту були унормовані в інших документах ООН, зокрема, в першому спеціальному акті ООН про права і свободи дитини – в Декларації прав дитини 1959 року. У преамбулі цієї Декларації зазначається, що дитина, через її фізичну та розумову незрілість має потребу в спеціальній охороні і турботі, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження. З огляду на це, існує нагальна необхідність у закріпленні основних соціальних і правових принципів захисту добробуту дітей на національному і міжнародному рівнях, які мають на меті привернути увагу світової громадськості до глобальної проблеми забезпечення прав дитини. У Декларації прав дитини ООН 1959 року також було сформульовано 10 основних принципів, реалізація яких мала на меті забезпечення «щасливого дитинства» та зобов'язала людство надати дітям усе найкраще. Ця Декларація та успішна діяльність Дитячого фонду ООН створили основу конвенційного та інституційного міжнародного механізму захисту прав дитини у світі [1, с. 32].

Тож, нормами Конституції УРСР 1978 року та іншими нормативно-правовими актами було закріплено, що державою охороняється материнство і дитинство шляхом створення умов, які дають можливість поєднувати працю з материнством; правового захисту та матеріальної підтримки материнства й дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, поступового скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей, унормуванням права дітей на безоплатну освіту всіх видів та захистом інституту сім'ї, материнства та

дитинства, зокрема, у частині надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям [15, с. 131-132]. Крім того, держава з метою забезпечення реалізації прав дітей створює широку мережу дитячих закладів, виплачує допомогу при народженні дитини, надає допомогу і пільги багатодітним сім'ям, а також інші види допомог сім'ї.

Завершення цього періоду та започаткування нового ознаменувалося прийняттям Конвенції про права дитини, затвердженої резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. № 44/25. Метою цієї Конвенції є встановлення стандартів для захисту дітей від зневаги та образ, з якими вони стикаються до певної міри щодня в усіх країнах. В ній беруться до уваги різні культурні, політичні та економічні особливості держав, що є дуже важливим фактором. На першому плані у цьому документі стоять права дитини [16]. Держави-учасниці Конвенції зобов'язалися вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні та інші заходи для здійснення прав, визначених у цій Конвенції.

Так, 27 лютого 1991 р. Україна, однією з перших серед країн – членів ООН, ратифікувала Конвенцію, чим взяла на себе зобов'язання вживати всі необхідні заходи для забезпечення та підтримання на належному рівні захисту прав та законних інтересів дитини. Важливим кроком щодо виконання таких зобов'язань стало затвердження указом Президента України Національної програми «Діти України» від 18 січня 1996 року, яка в рамках реалізації вище згаданої Конвенції ставила за мету покращення становища дітей, їх соціального захисту, створення сприятливих умов для фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності, а також включала в себе питання з гармонізації українського законодавства з положеннями Конвенції 1989 року. Окрім цього не менш важливими були кроки українського законодавця з прийняття ряду законів таких як Законів України, як: «Про громадянство» (1991 р.), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.) «Про освіту» (редакція 1991 р. – нині втратила чинність); «Про охорону дитинства» (2001 р.); Цивільний та Сімейний кодекси України; тощо.

Висновок. Таким чином, генеза системи нормативно-правового регулювання захисту прав дитини в Україні виглядає наступним чином:

– *перший етап*, часи існування Київської Русі. В даний період з'являються перші нормативно-правові акти (зокрема Руська Правда та договори міжнародно-правового характеру Київської Русі з Візантією), окремі норми яких були спрямовані на захист всього населення взагалі та дітей зокрема;

– *другий етап*, період Х – початок XVII ст. Відбувається подальший розвиток законодавства про захист прав та свобод дитини, зокрема приймається низка нормативно-правових актів, в яких наявність неповнолітньої дитини визнавалась як пом'якшуюча обставина для людини, відносно якої здійснювалось правосуддя;

– *третій етап*, XVIII – початок XX ст. (часи існування Російської імперії). Законодавчими актами цього періоду значно підвищується роль держави у сфері захисту прав та свобод дитини. Саме у цей період права дитини все частіше стають предметом дослідження багатьох вчених;

– *четвертий етап*, 1917 – 1991 рр. (період існування СРСР). Знаменується найбільшим «стрибком» у сфері становлення та розвитку правового регулювання захисту прав дитини в Україні, який був пов'язаний із ратифікацією Женевської декларації прав дитини від 1924 р. та Декларації прав дитини ООН від 1959 р., котрі в свою чергу спонукали уряди країн-учасниць до вчинення дій які б мали за мету добробут дитини;

– *п'ятий період*, з моменту набуття Україною статусу незалежної держави – до теперішнього часу. Ратифікується ціла низка міжнародних нормативно-правових актів, у відповідності до якого формується вітчизняне законодавство, норми якого покликані захистити права дитини.

У підсумку слід відзначити, що захист прав дітей – це складне моральне та психологічне питання, втім воно є не менш важливим та складним на законодавчому рівні. Саме тому, ми переконані, що для того, щоб належним чином захистити права цієї вразливої категорії громадян, необхідно: по-перше, розширювати міжнародну співпрацю України з іншими державами Світу, робити все можливе для відновлення психологічного та морального стану дітей; по-друге, вбачається доцільним збільшити фінансування вказаної сфери, і хоча в сучасних умовах це складно, ми повинні усвідомлювати, що діти – це майбутнє держави; по-третє, важливим є політичний аспект.

Список використаних джерел:

1. Кудрявцева О. М. Генезис і перспективи утвердження та захисту конституційних прав і свобод дитини в Україні. *Наше право*. 2015. № 2. С. 28–34.

2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Киев, 1905. 699 с.
3. Кульчицький В. С. Кодекс українського права 1743 р. Право України. 1994. № 9. С. 28–29.
4. Співаковський О. В., Шерман М. І., Стратонов В. М., Лапінський В. В. Інформаційні технології в юридичній діяльності: базовий курс: [навчальний посібник]. –Херсон: ХДУ, 2012. С. 220.
5. Загоровский А. И. Курс семейного права. 2-е изд. Одесса, 1909. 574 с.
6. Ломоносов М. В. О сохранении и размножении Российского народа: Соч. М, Л. 1961. 384 с.
7. Королько В. Г. Паблик рілейшнз. Наукові основи, методика, практика : підручник. Вид. 2-ге, доп. К. : Скарби, 2001. 400 с.
8. Сисоева С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих : навч.-метод. посіб. / НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. – К. : ВД «ЕКМО», 2011. С. 190-193.
9. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. Український історичний журнал. 2004. № 5. С. 66-80.
10. Березівська Л. Д. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.): хрестоматія. Київ: Науковий світ, 2003. 418 с.
11. Зайченко І. В. Історія педагогіки : у двох книгах. Видавничий Дім «Слово», 2010. Книга II: Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. 2010. 1032 с.
12. Веремчук А. Гринько Г. Українська педагогіка 1920-х років: Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань, 2012. Вип. 42. Ч. 2. С. 186-191.
13. Повар О. Права дитини у концепції соціального виховання в УСРР. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2 (8). С. 207-212.
14. Толкачова Г. В. Еволюція правового забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини. *Теорія та історія держави і права. Філософія права*. 2014. С. 72-76.
15. Кресіна І. О., Батанов О. В., Шемшученко Ю. С. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 3-є видання (До 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України). Київ: Видавництво «Юридична думка», 2011. 328 с.
16. Бодьо Н.Л. Основні положення Конвенції ООН про права дитини. 2012. № 17. URL: http://mostiske-ruju.at.ua/news/osnovni_polozhennja_konvenciji_oon_pro_prava_ditini/2012-02-17-178